

N. A. P. N., V, Harlem, 1980.

Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800

Methoden van onderzoek

Er wordt beweerd dat de demon Asmodee de meest intieme geheimen ontdekt door de daken van de huizen op te lichten.

De historische demografie wil ook alles te weten komen: het aantal inwoners, hun beroep, het welvaartsniveau, het voorkomen van zwangerschap vóór het huwelijk, geboortenbeperking, verwantschap tussen families en de reden waarom jonge boeren van het land wegtrekken. Tegelijkertijd wil zij net zo graag 'the wealth of nations' leren kennen als een 'intendant' uit de tijd van Vauban; zij deelt met de ambtenaar uit de vorige eeuw het verlangen naar statistieken en zij is net zo ongeneerd onbescheiden als de hedendaagse onderzoeker. En toch, hoewel zij in de verste verte niet de almacht van Asmodee bezit, combineert zij losse indicaties alsof het om vaststaande feiten en fragmenten gaat, waarmee zij later, met zeer veel geduld, een deel van dat grote totaalbeeld dat de volledige geschiedenis moet weergeven, hoopt samen te stellen.

VERSPREIDE BRONNEN

Niet genoeg aandacht kan worden besteed aan de voorafgaande bladzijden die A.M. van der Woude heeft gewijd aan de documenten waarop de kennis van de historici berust (zie pag. 103-120). De magistrale kritiek op Nederlandse bronnen geldt ook voor de Nederlanden onder de Habsburgers en voor het prinsbisdom Luik, dat zeer achtergebleven was op administratief gebied. Wederom moet het heterogene karakter worden onderstreept van volkstellingen, die nooit voor het gehele land werden gehouden en die, zelfs voor een zo dun bevolkt hertogdom als Luxemburg, vol lacunes bleven, die van district tot district verschilden en die in de loop van de jaren samen met de bestuursinstellingen veranderingen ondergingen, die echter niet altijd tot verbeteringen leidden, want vooruitgang is niet continu en sommige van de *status animarum* uit de 17de eeuw zijn betrouwbaarder dan de zogenaamde volkstellingen uit de 19de eeuw. Onder dergelijke omstandigheden is het beter geen eindeloze inventarisatie te maken van de overgeleverde documenten. Laten wij ons ertoe beperken die schijnbare paradox te signaleren, die zeker niet alleen voor België geldt, namelijk dat de archieven veel meer gegevens bewaren over bezittingen dan over mensen. Met andere woorden: de ambtelijke instanties hebben lange tijd alleen de namen van die bewoners bewaard, die belastingplichtig waren (hoofdgelden), eigenaar waren (kadasters) of recht hadden op armenhulp (lijsten van behoeftigen).

Evenzo heeft het na het concilie van Trente bijna twee eeuwen geduurd, voordat de pastoors er zich van bewust werden dat het registreren van de sacramenten van doop en huwelijk, van het aantal begrafenissen in gewijde grond, niet alleen voortvloeide uit hun taak als zielenherder, maar hen tevens bekleedde met een verantwoordelijkheid van publiek belang: het voor het nageslacht vastleggen van de drie mijlpalen die een mensenleven kenmerken.

Wij sluiten ons aan bij Van der Woude (pag. 109-111) als hij aantoont welke voetangels en klemmen kunnen schuilgaan achter de meest onschuldig lijkende woorden: communicant (vanaf welke leeftijd?), huis (moet men dit gelijkstellen

Lyste der parochianen van de parochie des dorps kerckom

Uittrekels uit de lijst van
hoofdgeld voor het dorp
Kerkom, in 1763 opgesteld
door pastoor Jean-Hubert
Vanherck.

Rijksarchief, Luik.
Etats, vol. 98, fol. 84 - 86.

den edelen heer ludovicus de Broockmans obit
de edele mevrouwe margareta therefia devoet
sijn huysvrouw

maria margareta de Broockmans dochter oudt. 32

maria therefia de Broockmans dochter oudt. 29

francisois schrijvers lijf knecht

lambertus vrancken knecht

egidius helaers 2. knecht

petrus tigg clynen knecht oudt. 14

carolis van mechelen scheper

catharina anchion dienst maeght

joanna sehuppen dienst maeght

maria demal dienst maeght

2

petrus clerin pachter huerlingh

catharina lambert syn huysvrouw

joannes clerin sone oudt. 25.

maria clerin dochter oudt. 22.

petrus grauls knecht

anna maria Bruckman dienst maeght

petrus Bruckman clynen knecht oudt. 13.

42

antonius manandries bedelaer van duer tot duer

anna christina seruaes syn huysvrouw

43

joannes venaers pachter

elijabeth vrancken syn huysvrouw

elijabeth ceuleers dochter oudt. 25

marinus van herck knecht

joannes tempels oudt. 8

44

ida frauven weduwe sebastianus mees

maria mees dochter getrouwt met petrus robin

werckman
josephus robin sone oudt. 2

met woning?), belastingplichtig (bij welke inkomensgrens valt men niet meer onder de belastingen?). Al deze vragen zullen nog lange tijd problemen opleveren voor de historische demografie en niet alleen in ons land.

In vergelijking met de Noordelijke Nederlanden zijn de Zuidelijke veel slechter bedeed met oude verhandelingen. Hier heeft niemand theorieën opgesteld over lijfrenten en men heeft er nog minder aan gedacht sterftetabellen aan te leggen om allerlei opvattingen te kunnen weerleggen. In België hebben de artsen pas in het begin van de 19de eeuw de gevallen van pokken geteld en belangstelling gekregen voor de volksgezondheid, ongeveer dertig jaar later dan hun collega's in de naburige landen.

Een nieuw bewijs voor de achterstand op wetenschappelijk gebied van de Belgen in de 18de eeuw: de priester Mann is de enige die enkele beschouwingen gaf over het evenwicht tussen het bevolkingsaantal en de middelen van bestaan. Is het toeval dat hij van oorsprong een Engelsman was en dat de Brabantse geestelijk-

*Liste des personnes braves
et honnêtes à qui se doit faire quelque
distribution dans le besoin et selon
l'occasion*

Lulai au pont Mousset

*Jean Ignace Blavier âgé de 42 ans tailleur qui
veut peiner, son femme, et trois enfans dont le
plus jeune est âgé de sept ans.*

*Memoire que l'homme demande contre le grei de son mari
qui ne demande d'ordinaire que quand il est malade. En ce
cas ne sera rien accordé que quand il sera dans
l'infirmité.*

Unave d'Isle au moulin d'Or

*La veuve Tombeur et sa fille de bonne et honnête
famille. mais se les trouve trop bien agnolés d'habits
pour mériter quelque charité.*

'Lijst van oprechte en eerlijke lieden aan wie enige vorm van bedeling verleend moet worden naar behoefte en bij gelegenheid.

Lulai au pont Mousset

Jean Ignace Blavier, oud 42

jaar, werkzaam als

kleermaker, zijn vrouw en

drie kinderen, waarvan de

oudste zeven jaar is.

Er aan denken dat zijn vrouw

tegen de wil van haar

echtgenoot om steun vraagt,

wat hij slechts doet als hij

ziek is. In dat geval zal hij

slechts ontvangen als hij

gebrek lijdt.

Vinave d'Isle au Mouton d'Or

De weduwe Tombeur en

dochter van goede en eerbare

familie. Maar ik vind ze te

keurig om aanspraak op enige

bijstand te kunnen maken.'

Fragment van een lijst van behoeftigen aan wie bijstand wordt verleend door de pastoor van een Luikse parochie (circa 1726).

Rijksarchief, Luik.

Cures, Saint-Martin en Ile,

147.

heid hem verdacht vond? Toch mag hier even verwezen worden naar de groeiende belangstelling voor bevolkingsproblemen van H. Delplancq, lid van de Financieraad, over wie in dit werk elders nog sprake zal zijn.

Het feit daarentegen dat de Spaanse en later de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik alleen katholieke bewoners hadden, heeft ten gunste van de kwaliteit en de kwantiteit van de doop-, huwelijks- en begrafenisregisters gewerkt: het leidde tot het streven naar uniformiteit en verbetering van de richtlijnen van de bisschoppelijke overheid; tot een hogere graad van discipline van de bevolking; tot een eenvoudiger systeem van bewaring van de series, die nu in elke parochie werden verzameld in plaats van dat ze verspreid lagen bij geestelijken van verschillende godsdienstige richtingen.

De Belgische bronnen hebben in het onderhavige geval profijt getrokken van de traditie serieus te werk te gaan, op instigatie van de kerk van Rome en vervolgens algemeen verspreid door het concilie van Trente: de verplichting voor de priesters geen enkele parochiaan te veronachtzamen; te zorgen voor rechtsgeldige procedures en alles schriftelijk vast te leggen. Andere buitenlandse invloeden hebben slechts af en toe een rol gespeeld. De gedeeltelijke bezetting door de legers van Lodewijk XIV heeft ons de gedenkschriften van de intendant Voisin opgeleverd, terwijl de verlichte regering van Maria Theresia werd gekenmerkt door een buitengewoon vruchtbare administratieve activiteit: de industriële statistiek (1764); het kadaster van Luxemburg (1766), vervolgens van Limburg (1782); de volkstellingen van Brabant (1755 en 1784); de kaart van Ferraris (1770-1777). Dat zijn alle ondernemingen van grote betekenis, die de vergelijking kunnen doorstaan met de initiatieven die de Habsburgers in bijna al hun landen (Bohemen, Hongarije, Lombardije, het groothertogdom Toscane) namen, en die de voorlopers zijn van de vaak te haastig uitgevoerde Franse volkstellingen (in het jaar IV-1809) en van de zeer nauwkeurige ambtelijke enquêtes tijdens het Verenigd Koninkrijk (1816-1829), die echter te vaak onvoltooid bleven.

Kortom, van de enquêtes van de ambtenaren van Filips de Goede tot aan de eerste

volkstellingen, georganiseerd door Adolphe Quetelet (1842-1846), stapelen de gegevens zich op, steeds overvloediger, steeds beter bewerkt, op een steeds steviger statistische basis berustend. Helaas verschillen de gegevens van gebied tot gebied, daar elke streek zich had verschanst achter een achterdochtig particularisme, en van parochie tot parochie, daar elke pastoor zijn eigen manier had om de bisschoppelijke missiven te interpreteren. Bovendien had van generatie op generatie elke regering haar eigen obsessie: de belastingheffing, de mobilisatie van rekruten of de bestrijding van de werkloosheid.

De historicus krijgt elke keer de indruk een apart geval te behandelen, dat juist wegens de verschillen aandacht verdient. Uiteindelijk dreigt hij de op- en neergaande golfbewegingen waardoor de bevolking van geheel Europa beroerd wordt, uit het oog te verliezen.

EEN GROOT AANTAL METHODEN, MAAR GEEN PROGRAMMA

Als men oordeelt naar de eindeloze lijst van publikaties die elk jaar verschijnen, zou men geneigd zijn te denken dat er net zo veel methoden zijn als documenten, ja zelfs als schrijvers die deze interpreteren. Laten we proberen ze tot drie terug te brengen, ondanks het gevaar van simplificatie.

Seriële tellingen

Meestal moet de historicus zelf zijn statistische gegevens eenheid voor eenheid uitrekenen. Hij moet bij voorbeeld het aantal geregistreerde geboorten van jongens in een bepaald dorp tellen voor elk van de 12 maanden van het jaar van 1700 tot 1794, daarna moet hij dezelfde handeling verrichten voor de meisjes en hij moet zich dan afvragen of de sekse-ratio, het aantal mannen per 1000 vrouwen, aannemelijk is. Bij een volkstelling telt hij de huishoudens van 1,2,3,4 . . . personen, dan de mannen en vervolgens de vrouwen van 0-4, 5-9, 10-14 jaar oud, enzovoort. Deze manier van werken geeft inzicht in de structuren (verdeling naar sekse, burgerlijke staat, leeftijd, beroep) en de mobiliteit (geboorten/sterfgevallen, immigratie/emigratie) van bevolkingen die over het algemeen weinig talrijk zijn: een dorp van ongeveer 5 à 600 inwoners, enkele parochies van een gemiddelde stad. Om meer uitgebreide eenheden af te bakenen (natuurlijke eenheden, landen), moet men voor die gebieden óf weer dezelfde waarnemingen doen (door te putten uit bronnen die echter niet identiek zijn en ook niet uit dezelfde tijd stammen), óf extrapoleren. Men moet bij voorbeeld het aantal 'huishoudens' met een coëfficiënt van 4 tot 5 vermenigvuldigen om de bevolking globaal te kunnen schatten. Veel méér inzicht geven de conclusies van onder anderen R. Lesthaeghe: de leeftijdspiramiden vatten de gevolgen samen van zowel de vruchtbaarheid als de sterfte over de dertig voorafgaande jaren. Het feit dat er in België geen volkstelling van de gehele bevolking is geweest zoals die van 1795 in de Bataafse Republiek, maakt dat ons overzicht van het eind van het *ancien régime* nog fragmentarisch is. Wel is er voor het Vlaamse land de telling van het jaar IV (1796); voor ruim 60% van de lokaliteiten bleef zij bewaard.

Reconstructie van de gezinssamenstelling

Zelfs als men ervan uitgaat dat er foutloze volkstellingen bewaard zijn gebleven, dan zouden die toch nog niet beantwoorden aan de ongebreidelde nieuwsgierigheid van de demografen. Zij willen onder andere weten of een bevolking zich al dan niet malthusiaans gedraagt. Er bestaat geen enkele vertrouwelijke mededeling die daarop een overtuigend antwoord geeft.

We moeten dus weten hoeveel echtparen in de praktijk aan geboortenbeperking doen; daarom onderzoekt men de leeftijd van de moeders bij de geboorte van hun laatste kind en de tijd die tussen de geboorten ligt. Dergelijke nauwkeurige gegevens verkrijgt men pas wanneer men stap voor stap de levensloop van honderden echtparen en hun nageslacht reconstrueert. Met veel geduld slaagt men daar dan in voor enkele tientallen dorpen, bij voorkeur dorpen met eigenerfde boeren die elkaar van vader op zoon op dezelfde boerderij opvolgen. In de stad is de mobiliteit groter en komen dezelfde namen veel vaker voor. In Luik dragen bij voorbeeld

tegen 1750 een twintigtal vrouwen de naam Marie Crahay: het risico deze vrouwen een foutieve geboortedatum toe te kennen en zich dus te vergissen bij het berekenen van een vruchtbaarheidscijfer is wel erg groot!

Bezwaarlijker is het dat de dorpen die tot op heden bestudeerd zijn, niet willekeurig zijn gekozen. Zij vormen dus niet een representatieve steekproef en men kan de uitkomsten nauwelijks generaliseren voor het gehele land en zelfs niet voor een streek. Maar waarom zou men geen profijt trekken uit de nominatieve overzichten van de inwoners? Zij verschaffen ogenblikkelijk gegevens, die onbekend blijven bij de ingewikkeldste genealogische reconstructies: de feitelijke samenstelling van de huishoudens; de bloedverwantschap; de aanwezigheid van buitenstaanders (bedienden, leerjongens, kostgangers). De leeftijden, de chronologische volgorde van geboorte en sterfte zijn gemakkelijk vast te stellen wanneer goede tabellen het raadplegen van de DTB-registers vergemakkelijken.

De databanken

De databanken systematiseren alleen maar het verzamelen en het bewerken van de bronnen die we zojuist hebben opgenoemd. Als men er al in slaagt de weinige gegevens die uit de volkstelling komen, te combineren met die van de burgerlijke stand, waarom zou men ze dan niet relateren aan die uit de poortersboeken of uit de kadasters? Zo de opeenvolging van generaties al het voornaamste studiedoel is van de demograaf, zijn dan de socioloog en de historicus voor wie de tijdsdimensie bij uitstek een rol speelt, niet vooral geïnteresseerd in het ritme waarin gezinnen worden gesticht en aangevuld met nieuw leven of worden ontvolkt alvorens te verdwijnen, kortom in de 'levenscyclus'?

Als de onderzoeker steeds weer dezelfde werkzaamheden moet verrichten alvorens de omvang van het geweldige vraagstuk waarvoor hij geplaatst is te onderkennen, waarom zou men dan het sorteren en het opnemen in het geheugen niet aan de computer toevertrouwen? Deze overwegingen zijn van belang geweest bij

FATHER		INDIVIDUAL	
300	72	307	
FATHER'S BIRTH YEAR		AGE	
CONFIRMATION:			
LEBERGER FRANCISCUS		B-6	
FATHER: JOANNIS		H	
BAPTISM: 03081681 WAB3101			
LEGITIMATE			
FIRST MARRIAGE:			
08061708WAB0362 2 L		AGE	
***GROOM			
SPONSOR: LICENCE		SARDE	
LEBERGER		FRANCIS	
DEATH		AGE	
08051716WAB0080 2 D	DIED: 051716 SERVICE: 11 51716		
***DECLINED		LEBERGER FRANCIS	
LAST LINE		AGE	
FIRST DEED		AGE	
SPOUSE		AGE	
DIED		AGE	
COMMENTS: DROWNED AT MINE SITE			
OTHER REFERENCES			
1210170CVAB3940 5 L	30011724WAB2812 7 D	***GODFATHER'S *HUSBAND	
LEBERGER FRANCISCUS	DEBERGER FRANCISCI		
03071707WAB1985 5 L	03081724WAB0605 4 D	***GODFATHER'S *FATHER	
DEBERGER FRANCISCUS	BERGER FRANCISCI		
21091721WAB2684 7 D	04061726WAB2948 0 L	***GODFATHER'S *FATHER	
BERGER FRANCISCI	BERGER FRANCISCI		
02071723WAB0233 3 D	08011731WAB0222 7 D	***FATHER'S *FATHER	
DEBERGER FRANCISCI	BERGER FRANCISCI		
03091723WAB0367 3 L	03021723WAB0690 5 D	***FATHER'S *FATHER	
BERGER FRANCISCI	BERGER FRANCISCI		

Voorbeeld van een genealogische reconstructie met behulp van de computer.

het idee van de databanken die, althans voor Europa, nog in ontwikkeling zijn. Wanneer gegevens systematisch worden verzameld en opgeslagen, wordt de bijdrage van elke onderzoeker afzonderlijk direct bruikbaar voor degene die hem opvolgt, terwijl een vraagstuk dat onopgelost is gebleven bij een eerste onderzoek, opgelost kan worden naarmate de dossiers vollediger worden. Tot op heden zijn deze slechts aangelegd voor de 19de en 20ste eeuw.

Voorlopig is het organiseren van een 'databank' naar het model van een modern bevolkingsregister, of volgens de verzamelde geslachtslijsten zoals te Salt Lake City, ofwel naar het per individu uitgesplitste kaartsysteem met betrekking tot de bevolking van Quebec, nog niet in zicht. Nog lange tijd zullen deze veelbelovende methoden slechts ten dienste staan van demografen die kleinschalig werk verrichten. Evenals de bronnen neigen zij ertoe om van de historische werkelijkheid een verbrokkeld beeld te geven met zeer veel facetten. Toch moeten wij naar een zo globaal mogelijke benadering streven.

Het bevolkingsaantal

Daar de geleerden weten hoe hachelijk schattingen zijn, geven zij liever geen totaalcijfers die toch noodzakelijk zijn om een hypothese te kunnen formuleren, dat wil zeggen noodzakelijk voor latere onderzoekingen. Wanneer men zich laat verlammen door gewetensbezwaren geeft men ook de meest vage subjectieve indrukken een kans, evenals de meest ongebreidelde speculaties. Dat overkomt theoretici die niets afweten van de materiële levensomstandigheden van vijf eeuwen geleden. Tegen 1470, onder Karel de Stoute, voorzagen de gebieden die overeenkomen met het huidige België en Luxemburg, in het levensonderhoud van misschien 800 à 900 duizend inwoners; vlak voor de Franse verovering lijkt het niveau van 3 miljoen bereikt te zijn. Laten wij een ogenblik de gevreesde technische voetangels buiten beschouwing laten – de grenzen zijn veranderd; de beide genoemde data liggen in wisselvallige tijdsomstandigheden – en laten wij aannemen dat de eerste cijfers kunnen variëren van de helft tot het dubbele, dat de laatste cijfers met een tiende kunnen verschillen (300 000 bewoners meer of minder), dan nog kan men twee elementaire zekerheden vaststellen:

- de groei is evident ondanks de beperkte omvang van het in cultuur gebrachte land, dat sinds het einde van de middeleeuwen al dichtbevolkt is;
- vertaald in een gemiddeld groeicijfer, is de toeneming bescheiden, namelijk slechts ongeveer 0,41% per jaar, als men vasthoudt aan de meest waarschijnlijke totaalgetallen; 0,62% als men uitgaat van 400 000 inwoners in 1470 om te komen tot 3 300 000 in 1794. Hoe het ook zij, een dergelijke groei vindt plaats in een ritme dat 4 à 5 keer trager verloopt dan wat we tegenwoordig meemaken in de Arabische wereld of in het Verre Oosten bij bevolkingen met een oude maar nog niet geïndustrialiseerde cultuur. Om een minder vergaande vergelijking te maken: de bevolking van het koninkrijk België is vlak na zijn onafhankelijkheid twee keer zo snel verdubbeld (jaarlijks gemiddeld groeicijfer: 0,82) als de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden onder het gehele *ancien régime*. De drie nu bestudeerde eeuwen hebben dus niet die demografische explosie gekend die we thans in de nog niet geïndustrialiseerde landen en vooral in hun hoofdsteden zien. Maar eigenlijk liggen de verschillen ergens anders: de bevolkingsgroei van de Nederlanden heeft, ondanks zijn trage verloop, de sociale en economische structuren sterk veranderd, want die groei ging met grote schommelingen gepaard.

CONJUNCTURELE STORINGEN

Van 1470 tot 1740: twijfelachtige vooruitgang

Door de 'geschiedenis van de veldslagen' af te zweren, zullen de pedagogen een duidelijk feit uiteindelijk verdoezelen (namelijk de behoefte aan veiligheid), dat op talloze aspecten uit het verleden een helder licht werpt. De bouw van forten en het onderhoud van steeds talrijker legers verplichtte de staat tot een ongekennde fiscale inspanning en, om de belastingplichtige beter te kunnen uitpersen, drong

hij meer en meer in alle sectoren van de produktie door. De legers te velde leefden van het land. Zelfs al lang voordat de tactiek van de verschroeide aarde werd toegepast, joegen doortrekkende legers de boeren op de vlucht. De schoolboeken-clichés als 'de ongelukseeuw', en, 'België, slagveld van Europa' zijn nog niet onjuist omdat ze versleten zijn. Waartoe dient het om nog eens de reeks gruwelen op te noemen die niet onderdoen voor de oorlogen van tegenwoordig (het industriële aspect daarvan buiten beschouwing gelaten)?

Dezelfde oorzaak, de oorlog en zijn verschrikkingen, kan echter per eeuw en per land tot zeer verschillende gevolgen leiden.

De oorlogen die de reeds lang bestaande vijandigheden tussen de Habsburgers en het huis van Valois (1477-1559) voortzetten, hadden Vlaanderen, Zuid-Luxemburg, de invalspoort van de Maas en Henegouwen tot strijdtoneel. Alleen in dit graafschap kan, dank zij de onderzoeken van M.A. Arnould de invloed van de oorlog worden gemeten. Tussen 1458-1469 en in 1540-1541 nam het aantal huishoudens in 419 dorpen toe, in 21 dorpen bleef het gelijk en 144 dorpen telden verliezen. Met 34 286 huishoudens heeft het Henegouwse land het niveau dat in 1365 (30 747 huishoudens) bereikt was, hervonden en zelfs aanzienlijk overschreden, hoewel het eind van de regering van Karel V meer jaren van oorlog dan van vrede kende.

De volkstellingen geven, tussen de cijfers door, een sociale situatie te raden, die nogal somber was. De plunderingen van de soldaten moe, zochten de rijken bescherming binnen de muren van de steden, waar zij aan volkstellingen ontsnapten. De boeren, verjaagd doordat hun woning in brand was gestoken, vroegen hulp aan familieleden, trokken bij dezen in, zodat hun huishoudens als gevolg daarvan niet alleen meer personen telden, maar ook armer werden. Vandaar dat verschrikkelijke aantal (27%) insolvente huishoudens, vandaar ook het wegtrekken uit de kasselrijen die het ergst door de Fransen onder de voet waren gelopen. Het is veelbetekenend dat op het platteland rondom Binche, Chimay, Le Quesnoy en Maubeuge de opbrengst van de belastingen daalde, terwijl deze in het noorden gelijk bleef; deze verschuiving is één van de oudste aanwijzingen voor interne migraties met een omvang, die een constante factor zal worden bij de Belgische bevolking.

De Tachtigjarige Oorlog die kort na 1566, het *Wonderjaar* en tevens het hongerjaar, uitbrak (zie *AGN* deel 7, pag. 46-64), vraagt onze aandacht omdat de scheiding tussen Noord en Zuid er het gevolg van was, nadat tienduizenden protestanten uit angst voor de Spaanse conquista een toevlucht hadden gezocht in de meeste grote steden van de Zeven Provinciën. De godsdienstoorlog, sociale conflicten, militaire invallen en buitenlandse garnizoenen, alles droeg ertoe bij een onzekere toestand te creëren. Laten wij ons tot twee grensgevallen bepalen.

Antwerpen in vergelijking met de Brabantse en Vlaamse steden pas laat ontstaan, was in de loop van de twee eeuwen vóór 1500 van 10 000 tot 50 000 inwoners gegroeid en overschreed een inwonertal van 80 000 tegen 1560.¹ De Spaanse Furie in 1576, het langdurige beleg van Parma (1585), het vertrek van de protestanten en de achteruitgang van de bedrijvigheid in de haven zijn zichtbaar in de schommelingen van het inwoneraantal in de nevenstaande tabel.

Een inwonertal van 50 000 inwoners maakte Antwerpen zeker niet tot een stad van het tweede plan, gezien de graad van urbanisatie ten noorden van de Alpen voor de industriële revolutie. Net als bij Brugge moet men hier weliswaar spreken van teruggang, maar deze is niet continu; immers in het jaar 1698 zijn er weer meer dan 65 000 inwoners: de toeloop van vluchtelingen speelt daarbij een belangrijke rol na verscheidene jaren van systematische verwoestingen in de Zuidelijke Nederlanden.

Het hertogdom *Luxemburg*, te vaak verwaarloosd door de historici, maakte dezelfde ellendige tijd door als het midden van Duitsland tijdens de Dertigjarige oorlog. De huizen lagen er zeer verspreid en waren dus moeilijker te verdedigen; de oogsten waren zo gering en de veestapel zo klein dat het zelfs in gewone tijden niet mogelijk was reservevoorraden op te bouwen; bossen, de enige rijkdom van

TABEL 1 Schattingen van de Antwerpse bevolking (volgens E. Scholliers)

jaar	aantallen
1358	12 000
1527	50 000
1566	89 500
1582	83 700
1586	55 000
1589	42 000
1612	53 918
1698	65 711
1755	43 215
1790	55 817
1806	46 983
1855	101 052

Bizory
 Extraict hors du denombrement des feuz
 de l'an 1605

'Bizory
 Uittreksel uit de telling van
 haardsteden voor het jaar
 1605.
 Jehan Colla, Guillaume
 Magdaleine, Collignon
 Bourgeois.
 Vrijgesteld zijn deze maal:
 Melcion Magdaleine, Henri
 Collignon, Thierry le
 Menestrier, Henry de Habay,
 arm en bedelaars.
 Dit dorp is geheel platgebrand,
 en slechts de eerste twee hebben
 enigszins herbouwd. De vier
 anderen bevinden zich in kleine
 hutten met stro en zoden
 bedekt en er zijn er zeven die
 alles in de steek hebben
 gelaten.'

Verwoesting van het gehucht
 Bizory, behorend tot de
 gemeente Wardin in de meierij
 van Bastenaken in Luxemburg.
 Rijksarchief Aarlen,
 Telling voor het jaar 1624.

Jehan colla
 Guillaume magdaleine
 Collignon bourgeois

Exemptz pour ces te fois

Henrij melcion magdaleine
 Henrij collignon
 Thierrij le menestrier
 Henrij de Habay

} pauvres et mendians

Ce villaige est entierement brulé, et ny a que les
 deux premisses, qui ayent long feu blasty, les
 quatre autres se tenant dedans des petites huttes
 couverte de paille, et gazon, et y en a sept qui
 ont tout abandonné

het land, werden wederrechtelijk gekapt om schulden te betalen, zoals in de omge-
 ving van Durbuy waar het kappen van de bossen in de periode 1590-1617 het
 verdwijnen van de metaalindustrie versnelde; tientallen molens, ovens en smede-
 rijen werden stilgelegd door de verwoesting van hun molenstenen of van de dijken
 om hun vijvers. Kortom, toen het prille begin van een ijzerindustrie in gevaar werd
 gebracht, werd ook het wankel evenwicht tussen de hulpbronnen en het aantal
 mensen dat ervan moest leven verbroken. De volkstellingen van 1665 en 1668
 maken de omvang van de uittocht naar het buitenland duidelijk: twee derden van
 de gezinnen zijn vertrokken.

Het prinsbisdom Luik is des te meer getroffen tijdens deze oorlogen, omdat het
 door zijn militaire zwakte een gemakkelijke prooi was wanneer het hetzij als
 operatiebasis, hetzij als winterkwartier diende. Bijna elk jaar was het het slachtoffer
 van plundering, brandschatting of van het vorderen van losgeld door geregelde
 of muitende troepen, zowel Gelderse als Spaanse, Franse, Hollandse, Duitse,
 Engelse, Lotharingse en Kroatische.

Tijdens de regering van Lodewijk XIV werd de last ondraaglijk doordat de strij-
 dende partijen jarenlang honderdduizenden soldaten in het veld hielden. Het
 beleg van Maastricht (1676) bracht ongekende verwoestingen teweeg in Haspen-
 gouw en het hertogdom Limburg, waar tientallen dorpen zich generaties lang in
 de schulden moesten steken. Door te betalen ontsnapten zij aan een algehele
 afslachting. Ministers, generaals en belastingontvangers hadden uiteindelijk inge-
 zien dat het gunstiger was om rantsoenen te eisen van de boeren dan hen te doden
 en dat de beste manier om die belasting te doen toenemen een eerlijker verdeling
 ervan was. M. Gutmann heeft nauwkeurig deze verandering in de oorlogvoering
 bestudeerd en er ook de demografische gevolgen van gemeten.

Tijdens de ergste periode, dat waren globaal de laatste dertig jaar van de 17de
 eeuw, constateert hij een stagnatie van de bevolking in de dorpen tussen Luik en
 Maastricht. Er was geen sprake van ontvolking of massaal vertrek zoals dat in
 Duitsland plaatsvond. De dorpelingen profiteerden van de prijsstijgingen en zij
 trokken voordeel uit plaatselijke industrieën: kleine kolenmijnen, spijkersmede-

rijen, werkplaatsen van wapensmeden, enzovoorts.

Over het algemeen zijn de klachten van de arme mensen, die met het krijgsvolk te maken kregen, maar al te gerechtvaardigd. De wandaden van Dulle Griet moesten het afleggen tegen een nog hardere werkelijkheid, vooral als de oorlog eindeloos voortduurde en gepaard ging met het verwoesten van de oogst, met als gevolg hongersnood. Duizenden mensen, uit hun huizen verdreven, werden dan het slachtoffer van pest, dysenterie en tyfus.

Deze tijd veroorzaakte ernstige en blijvende verliezen voor Antwerpen en Luxemburg; verliezen die des te duidelijker naar voren komen omdat ze schril afsteken bij de Gouden Eeuw van Amsterdam en de welvaart van het Hollandse platteland dat vanaf die tijd gevrijwaard was van het binnentrekken van vijandelijke troepen. Wanneer we nu echter op deze 'eeuw van rampen', geïllustreerd door de ontwikkeling in het Luikse, terugkijken dan lijkt zij eerder gekenmerkt te zijn door een opeenvolging van remmende factoren, dan door een onherstelbare catastrofe.

Een van de talloze volksprenten met een afbeelding van Sint Rochus, die als beschermheilige tegen de pest werd aangeropen. Gravure uit een gebedenboek, Luik 1641.

Een halve eeuw van bloei

Wanneer is er een verandering opgetreden? Sommige historici onderkennen al tekenen van een voorlopig herstel in de eerste jaren van de 18de eeuw. Andere zijn terughoudender en onderstrepen de schade van de hongersnoden in 1726 en 1740, de epidemieën van 1742-1746 en de veldtochten van de Oostenrijkse Successieoor-

Colin Badou.

O houtem don po vel fé couté
 Gif el diret sen dire in bouté,
 Il & v'nou to fan in bel mine.
 A to siarmaye diuen l'Campinât,
 Diuen on vieg di Flamen,
 Dimandant d'y logy se gen,
 Le payson qu'estint armé,
 On dit qui ne volin rin fé,
 Qui l'Empereur ne voleu nen,
 Et qui l'irin cont si mandmen,
 Et cont li si di nos bou Prince
 Quin vou nou sodar es prouince.
 Etendant soula quat y fay
 Si fin lopet, si fa houlpay,
 Il y at allé din oot façon
 Dimandant treu cent patacon,
 Le prometton toute asseurance,
 Et qu'on le freu mae pu nuisonce.
 Emiuron de grond serimen,
 Qui firint y le poue Crusten?
 n'il lialin ti nin acuerdé,
 Pensant qui sierint assureé,
 Ils attira par bay semblon,
 Fou de vieg diuen le chon,
 Et quan il & tint as manire
 Y fit tourné se gen carire,
 Si le fi ty to eserré,
 Torto qu'rey & massacré,
 Et sel a fay torto d'moussi
 Leu prop chimixhe & le d'xhass.

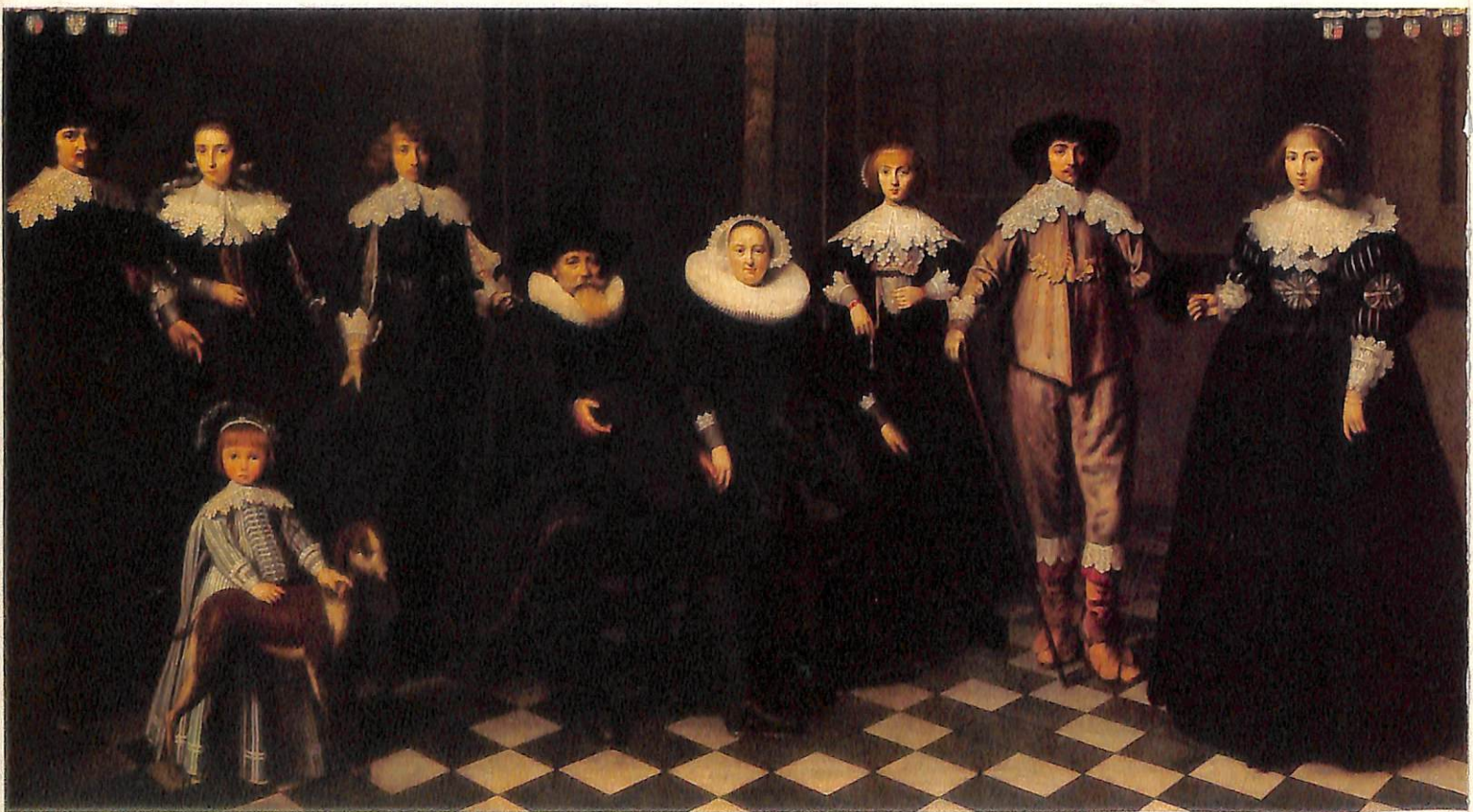
De Klacht der Boeren.

Colin Badou

Oh! Luister goed naar mij. Om kort te gaan
 Ik zal jullie alles vertellen zonder overdrijving,
 Hij is gekomen, goede manieren voorwendend.
 Met zijn leger, dwars door de Kempen.
 Aangekomen bij een Vlaams dorp,
 Vroeg hij om onderdak voor zijn manschappen.
 De boeren, die bewapend waren,
 Zeiden dat zij niets zouden doen,
 Wat de Keizer verboden had
 En dat dat tegen zijn orders zou ingaan,
 En tegen die van onze goede Prins-bisschop
 Die geen soldaten in zijn land duldt.
 Na dit begrepen te hebben, wat heeft hij gedaan
 Die doortrapte schurk, die valse aasgier?
 Hij heeft de zaak op een andere manier aangepakt
 Hij heeft hun driehonderd daalders gevraagd,
 Hun daarbij volledige veiligheid toezeggend
 En dat hen niets zou gebeuren,
 Dat alles vergezeld van plechtige beloften.
 En wat hebben ze gedaan die ongelukzalige Christenen?
 Ze hebben hun overeenkomst met hem opgetekend,
 In het geloof dat ze veilig en behouden zouden blijven!
 Door een list is hij erin geslaagd,
 Hen buiten hun dorp te lokken, midden op het veld.
 En toen hij ze in zijn macht had,
 Liet hij zijn mannen komen.
 En hij liet ze insluiten,
 En allen doden en afslachten.
 Daarop liet hij ze allemaal uitkleden
 En van hun hemden en hun schoenen ontdoen.

De samenspraak 'Le Salazar liègeois' voert drie boeren ten tonele, Colin Badou, Pirson en Gaspard Magnetot (= Mangetout), hevig geschokt door de afslachting van de inwoners van het dorp Kwaadmechelen op bevel van de graaf van Salazar, officier in dienst van de Spaanse koning.

Colin Badou, ooggetuige van het bloedbad dat op dinsdag in de stille week plaatsvond (6 april 1632), vertelt in het Waals, zoals dat in het Luikse Haspengouw wordt gesproken. Pamflet. Universiteitsbibliotheek, Luik, Varia 52, fol. 267.

log (1740-1748). Toch kunnen deze gebeurtenissen niet bepalend zijn geweest, want overal wordt de groei duidelijk: al zeer vroeg en onvermijdelijk meer verspreid in Vlaanderen en in het hertogdom Limburg en in versneld tempo op het Brabantse platteland aan het einde van die periode.

Arme streken als de Ardennen bij Stavelot en de Kempen bij Diest hadden een minder hoog groeicijfer dan een aantal dorpen in het vruchtbare Haspengouw. Op de tabel hieronder bestrijken de laatste jaartallen de 19de eeuw. Ze zijn daarom nog niet toevallig gekozen, want de stijgende lijn die in het midden van de 18de eeuw begon, zet zich in veel dorpen bijna twee eeuwen voort. Sommige dorpen met verscheidene vormen van huisnijverheid zouden weliswaar tegen 1830-1850 moeilijkheden ondervinden bij de komst van de eerste stoommachines, de meeste zouden zich echter steeds verder ontwikkelen tot de landbouwcrisis van de jaren 1880 en de opkomende concurrentie van de niet-geïndustrialiseerde landen. De bloei die op het gehele Belgische platteland duidelijk wordt, kan men bijna overal in Europa waarnemen: van Engeland, de pionier van de industrialisatie, tot in Hongarije dat een overwegend agrarisch land is gebleven, van Zweden tot in Catalonië, zonder Noord-Nederland voorbij te gaan. Het is dan ook nutteloos om plaatselijke oorzaken te zoeken voor een vloedgolf die de agrarische bevolking in haar geheel in beweging bracht.

In de steden was de vooruitgang wisselvalliger. De verovering door de Fransen (1794) ontwrichtte de handel, legde de gerechtelijke en administratieve instellingen stil, verdreef monniken en kloosterzusters. De voormalige adel trok zich terug op zijn grondbezit, ontsloeg zijn bedienden en ging eenvoudiger leven. In de volksbuurten van steden als Luik en Verviers, veroorzaakten tyfus en hongersnood ware slachtingen.

TABEL 2 Vergelijkende groeicijfers

	waargenomen perioden	gemiddeld jaarlijks groeicijfer (%)	D	
<i>plattelandsstreken</i>				
Luikse Kempen bij Diest	1740-1790	0,34	204	D: Aantal jaren na afloop waarvan men uitkomt op een bevolkingsverdubbeling als het groeicijfer constant blijft.
Ardennen bij Stavelot	1750-1800	0,47	148	
7 dorpen in Haspengouw	1763-1804	0,69	101	
Brabant	1755-1784	1,21	58	
<i>mijnwerkersdorpen</i>				
Saint-Nicolas lez Liège	1763-1780	0,81	86	
Seraing	1763-1790	1,25	56	
Wasmes	1740-1790	1,50	47	

BESCHOUWING NAAR PLAATS

Een beeld van de steden, met de groei als uitgangspunt

Antwerpen stelt ons voor een raadsel. Zelfs als de hierboven genoemde cijfers (pag. 175) niet alle even betrouwbaar zijn, geven ze toch blijk van fluctuaties die niet aan het toeval kunnen worden toegeschreven. Maar hoe is het mogelijk dat Antwerpen, toen de dalende lijn van achteruitgang en emigratie eenmaal was begonnen, nooit onder de 40 000 inwoners kwam? De stijging aan het eind van de 17de eeuw kan verklaard worden door een industriële opleving. Die stijging is te belangrijk om haar te kunnen toeschrijven aan een toevloed van vluchtelingen. Minder goed lukt het een verklaring te vinden voor het feit dat het toestromen van immigranten gestopt is van 1710 tot 1770, de tijd waarin het inwonertal van Antwerpen weer pas boven de noodlottige grens van 40 000 uitkomt, juist voordat er een kort (1770-1790) maar aanzienlijk herstel plaatsvond (jaarlijks gemiddeld groeicijfer: 1,27%).

Met enkele afwijkingen onderging het inwonertal van Gent in dezelfde tijd gelijke schommelingen. H. van Werveke bakende de periode als volgt af:

1606-1615:	31 073 inwoners
1686-1695:	51 887
1756-1765:	38 887
1786-1795:	51 104

Familieportret.
Schilderij van Cornelis de Vos (1584-1651).
Museum voor Schone Kunsten, Gent.

De Amsterdamse koopman en burgemeester Dirck Bas (1569-1637) en zijn gezin.
Schilderij toegeschreven aan Dirck D. Santvoort (1610-1680).
Bruikleen van het Rijksmuseum aan het Amsterdams Historisch Museum.

Brugge, tenslotte, volgt hetzelfde ritme:

eind 16de eeuw: 26 à 27 000 inwoners

eind 17de eeuw: 36 à 37 000

1748: 27 821

1796: 31 319

In elk van deze gevallen hebben wij te maken met steden waarvan de industriële en commerciële bloei zo groot was dat het daar geïnvesteerde kapitaal, door zijn grote omvang, weerstand kon bieden aan de tand des tijds. Dat blijkt duidelijk uit het bezit van onroerend goed (huizen) en de collectieve instellingen (kerken, ziekenhuizen, vestingwerken, enzovoort). Misschien verklaart dit waarom de dienstensector zich er vestigde (geestelijkheid, administratie, handel en ambachten), evenals veredelingsindustrieën, vooral in de textielnijverheid: de fabricage van laken, tiretein, kant, tapijten (zie *AGN* 7, pag. 87-93, en 8, pag. 141-153). Deze textielnijverheid werkte vooral voor de export en de daaraan verbonden risico's maakte haar kwetsbaar. Het verval van het platteland in de 17de eeuw had arbeiders aangetrokken die niet veeleisend waren en concurreerden met de lokale bevolking; de belemmeringen op handelsgebied in de Oostenrijkse Nederlanden tijdens de eerste zestig jaar van de 18de eeuw waren fataal voor de industrie en verminderden het aantal arbeidsplaatsen waardoor de immigratie tot stilstand kwam tot in de jaren 1770 een opleving volgde.

Deze hypothetische reconstructie gaat niet op voor die steden die op een zelfde peil bleven. Dit waren alle steden aan de Maas, maar ook meer naar het westen, Bergen, Ath, Doornik en Ieper; in het noorden, Leuven, Mechelen, Diest, Tienen, Sint-Truiden, Hasselt, Tongeren, en in het zuiden, de garnizoensplaats Luxemburg (8000 inwoners). Daarbij zouden we nog tientallen kleinere plaatsen kunnen noemen die weliswaar sinds de middeleeuwen stadsrechten hadden (Veurne, Gerardsbergen, Ciney, Durbuy, Aarlen, Vianden), maar waarvan het bestaan bepaald werd door het naburige platteland waarvoor zij de functie van markt uitoefenden en waarvan zij de bescheiden administratieve hoofdplaats waren.

De veelbewogen geschiedenis van de stad Luik verleent haar op het eerste gezicht een bijzondere plaats, iets dat zelfs bij tegenspoed de trots van de Luikenaren streelt. De verwoesting van 1468 spaarde slechts de kerken en de geestelijkheid en dan moet men zich nog niet afvragen hoe.

Waarom zijn de overlevenden teruggekomen ondanks de burgeroorlogen? Welke waren de fasen van het herstel? In ieder geval gaan vanaf dat moment ijzer en steenkool een beslissende rol spelen in de nijverheid, niet alleen in de binnenstad, maar nog meer in de dichtbevolkte wijken eromheen ($\frac{2}{3}$ van de bevolking), in de uitgestrekte voorsteden, die een half landelijk, half industrieel karakter hadden, en in de dalen van de Vesder, de Ourthe en de Maas. Daar, buiten de stad, vond tussen 1740 en 1790 de groei en de verjonging van de bevolking plaats; in deze halve eeuw verloren de parochies van de oude stad zelfs een vijfde deel van hun bevolking. Over het geheel heffen deze tegengestelde bewegingen elkaar op en deelt Luik het lot van de andere Maassteden (Dinant, Namen, Hoi, Wezet, Maastricht, Roermond) en hoort zij bij de gemeenschappen die stil zijn blijven staan. Wat voor beeld geeft de 'nulgroei' van een jonge bevolking (zie de leeftijds-piramiden, pag. 185) met een zeer grote vruchtbaarheid? Het is moeilijk zich een concrete voorstelling te maken van een situatie die tegenovergesteld is aan die waarin de mensen in 1980 leven, in een maatschappij vol volwassenen, ja zelfs bejaarden. Ongetwijfeld was vroeger het evenwicht tussen geboorten en sterfgevallen het gevolg van de zeer grote sterfte onder kinderen, die de grootste tol aan de dood betaalden. In de stad bleef het verstoorde evenwicht in de sekse-ratio bestaan door de toevloed van dienstboden van het platteland, terwijl duizenden jonge mensen verplicht waren ongetrouwd te blijven door de geringe werkgelegenheid. Het gevolg hiervan was dat er verhoudingsgewijs weinig jonge echtparen (de meest vruchtbare) waren, nauwelijks voldoende om voor nieuwe generaties te zorgen. Wat daar ook de oorzaak van was – ongelijkheid voor de dood of bij de mogelijkheden een partner te vinden – deze factoren waren het gevolg van structurele maatschappelijke verschillen. Deze waren voor het individu des te moeilij-

ker te verdragen, omdat de economische stagnatie aan de meeste mensen de hoop ontnam zich een groter stuk van de koek te verschaffen.

De textielnijverheid – de belangrijkste tak van industrie tot de 19de eeuw – heeft altijd de meest opvallende veranderingen teweeggebracht; zij voltrokken zich aan de grenzen van het hertogdom Limburg. Verviers kende zelfs geen stadsrechten vóór 1651; hoewel ver verwijderd van zee en hoewel het vervoer over land onzeker was, slaagden de fabrikanten erin hun activiteiten aan te sluiten op Europese handelswegen die de grenzen overschreden: wol kwam uit Spanje, laken werd verkocht op de markten van Frankfort en later, door uitschakeling van de concurrenten uit Leiden, in Centraal-Europa en zelfs in de zeehavens van de Levant. De arbeidskrachten kwamen uit de naburige Ardennen of uit het Rijnland en wanneer er werkloosheid heerste, gingen de arbeiders werk zoeken in Sedan of de Republiek. De groei staat dan ook in geen verhouding tot de geringe bestaansmogelijkheden die het dal van de Vesder bood. Ongeveer 1700 bewoners omstreeks 1570; 6300 in 1670; 12 à 13 000 in 1790. Terwijl de laatste honderd jaar van het *ancien régime* nodig waren geweest om de bevolking te verdubbelen, was vlak na de industrialisatie één generatie voldoende om van 11 563 inwoners (in 1816) tot 22 870 inwoners te komen (in 1846). Ook in Eupen was er een vooruitgang (7353 inwoners in 1784 tegen 8609 in 1806) maar deze zou zijn hoogtepunt bereiken met circa 12 000 inwoners tijdens de inlijving bij Pruisen (1814-1919). Soortgelijke explosies deden zich ook voor in de Vlaamse plattelands kaderindustrie.

In die tijd beschikte men niet over onze hedendaagse cijfers, maar het verband tussen goedlopende fabrieken en een groeiende bevolking was zo duidelijk dat de stelling van de industrie als motor van alle vooruitgang wel meteen ingang moest vinden.

De verschrikkingen van Dulle Griet: plundering, verwoesting en brandstichting.
Schilderij van Pieter Bruegel (1515-1569).
Museum Mayer van den Berg, Antwerpen.

De groei van Brussel, die zich veel sneller voltrok, waarbij het om grotere aantallen ging en die vanuit een politiek oogpunt meer consequenties had, heeft tot voor kort nauwelijks de aandacht getrokken. Brussel binnen de stadsmuren kwam van 57 854 inwoners in 1755 tot 74 427 inwoners in 1784 met een gemiddeld jaarlijks groeicijfer van 0,87%; de agglomeratie (de hoofdstad en 19 dorpen die langzamerhand tot voorsteden uitgroeiden) bereikte 79 508 inwoners in 1800, ondanks het ernstige dieptepunt aan het begin van de Franse bezetting. Zowel in groeitempo als in bruto-inkomen overtrof de hoofdstad de industriële centra, die nooit meer de eerste plaats zouden innemen in België. De doorslaggevende rol van de tertiaire sector en de overheersende positie van Brussel – de twee constante gegevens van de hedendaagse Belgische geschiedenis – werden al twee eeuwen geleden duidelijk zichtbaar.

Ongetwijfeld keken de Belgen en de Luikenaren van toen zelden verder dan een horizon die begrensd werd door de verwoeste wallen van hun stad, die trouwens voor hen hun werkelijke vaderland betekende. Enkele verlichte burgers, die ontsnapten aan de bekrompen kleinsteedsheid en die zich de vroegere rijkdom herinnerden van de middeleeuwse gemeenten, of die nadachten over de glorie van de steden uit de Oudheid, betreurden het verval waarin hun tijdgenoten wegwijnden. Met slechts het beeld van achteruitgang voor ogen konden ze al nauwelijks vermoeden dat de opleving reeds was begonnen en dat alle steden van het land voor een tweede keer tot bloei zouden komen. In de laatste 25 jaar van het *ancien régime* waren er, in de grootste plaatsen, al duidelijke voortekenen hiervan te bespeuren (zie boven, pag. 179). De crisis van 1794-1795 en in mindere mate de emigratie, de achteruitgang van de handel en de oorlogen van Frankrijk als republiek en als keizerrijk zouden een tijdelijke terugval veroorzaken, die trouwens merkbaar was in veel grote steden in het noordwesten van Europa. Maar het zou slechts een fase zijn in het urbanisatieproces dat zich nog tot heden toe voortzet. Zo werden, ondanks hun neiging tot onafhankelijkheid, de steden van de Zuidelijke Nederlanden meegesleept in een beweging die zich niet aan grenzen stoorde.

Beeld van het platteland

Talrijke dorpen zijn tot in details bestudeerd zonder dat de vraagstukken die voor ons van belang zijn, werden aangeroerd: hoe veranderde de omvang van het bebouwde areaal? Hoeveel mensen leefden van het werk op het land? Waren zij werkzaam als ambachtslieden of als dagloners? In tegenstelling tot het Noorden, heeft voor het merendeel van de Zuidelijke provincies geen enkel grondig onderzoek plaatsgevonden (zie pag. 172). Een systematisch onderzoek van de telling voor het jaar IV (1796) voor het Vlaamse land, dat nu in voorbereiding is, zal meer klaarheid scheppen. We zullen ons hier nog tevreden moeten stellen met enkele losse constatering die over de minst twijfelachtige gevallen gaan.

Naar aanleiding van de opbloei in de 18de eeuw, hebben wij geconstateerd (zie boven, pag. 179) dat de gebieden met zeer geringe bestaansmogelijkheden als de Ardennen en de Kempen groeiden, al waren de groeicijfers wat lager dan in de welvarende Brabantse dorpen. Heel wat factoren kunnen deze schijnbare paradox verklaren: de oorspronkelijke bevolkingsdichtheid; de nog aanwezige gemeenschappelijke gronden; de bossen waar het gebruiksrecht nog van toepassing was; de ongelijke verdeling van veeteelt en landbouw. De ontginningen en de verbetering van landbouwmethoden, die zo vaak worden genoemd, waren nog gering zolang de boeren zich aan natuurlijke bemesting hielden, die vanzelfsprekend beperkt was in haar uitwerking. Dan is er nog de vernieuwing op het gebied van de voeding: de aardappel. De verbreiding daarvan is nu wel in grote lijnen bekend. Bij elke periode van voedselschaarste in de 18de eeuw ging hij een belangrijker plaats in het consumptiepatroon innemen. Het is overdreven de aardappel zulk een grote rol toe te kennen als hij in Ierland speelde vóór de hongersnood van 1846. Maar toch zal de aardappel wel heel veel dagloners hebben gered, die dank zij dit gewas profijt konden trekken van de meest onrendabele stukken grond.

Op korte termijn overbrugde hij de tijd tussen twee oogsten, of vulde de maag wanneer werkloosheid – seizoengebonden of structureel – aan de mensen elk loon

onthield. De aardappel was dus van levensbelang voor de massa der armen, dat wil zeggen voor een vijfde of een kwart (dat nog verdubbeld werd in crisistijd) van de bevolking, die geen grond bezat of vast werk had en die, bij de minste tegenslag, of het nu om invaliditeit of ziekte ging, of om nieuwe monden die gevoed moesten worden, tot last kwam van de openbare liefdadigheid en feitelijk tot de bedelstaf geraakte. In dat licht bezien, maakte het voor diegenen die weinig of geen bezit hadden, geen verschil of zij in een welvarende streek leefden als West-Vlaanderen, Henegouwen, Haspengouw en Zuid-Limburg of op arme gronden als de Kempen en de Ardennen.

Op lange termijn boden de aardappel, de grondontginningen, de wisselbouw en de adviezen van landbouwkundigen slechts uitstel van executie. Maar tijd winnen in de wedloop tegen de hongersnood betekende al winst, want dat maakte het mogelijk hulp van buiten af te wachten en ook misschien vernieuwingen die de produktieomstandigheden zouden veranderen. De hulp kwam door de bestaansmogelijkheden die de huisindustrie bood; de vernieuwing – in dit geval de machinale arbeid – zou tot de 19de eeuw op zich laten wachten.

Tenslotte kan men uit dit beeld van het platteland het belangrijkste criterium, de werkgelegenheid, niet weglaten. Sinds het einde van de middeleeuwen en met de opkomst van de lakennijverheid op het platteland en vervolgens de vlasnijverheid blijft dit criterium van belang voor de economie en de demografie van Vlaanderen. Vanaf de 16de eeuw kwamen er rond Luik en Hoei steeds meer ovens, smederijen, walsmachines, spijkersmederijen en vervolgens wapensmederijen. Het Naamse en de streek tussen Samber en Maas en Neder-Luxemburg voorzagen al vóór het begin van de 18de eeuw niet alleen Luik en de overige Zuidelijke Nederlanden van ijzer, maar ook de Republiek en zijn koloniën. In de ogen van de demograaf echter is de expansie het meest spectaculair rondom Charleroi (ijzer, kolen, glas) en in het Land van Herve, gelegen tussen Maastricht en Luik in het westen (steenkool, spijkers, wapens), Spa, Verviers, Monschau in het zuiden (ruw ijzer, laken) en Aken en Burtscheid in het oosten (naalden, laken).

In sommige dorpen bestond de helft van de mannelijke beroepsbevolking uit arbeiders. Het grondbezit was in hoge mate versnipperd; driekwart van de grond was tot weiland gemaakt; men exporteerde boter en kaas, maar voor de aanvoer van graan was men afhankelijk van de Hollandse havens in het Noorden en van het Land van Gulik. De bevolkingsdichtheid (soms meer dan 200 inwoners per km²) toont aan dat het evenwicht tussen het aantal mensen en de plaatselijke oogstopbrengst verbroken was: de bevolkingsgroei is het gevolg van een pre-industrialisatie en van een verbinding met internationale handelswegen. In die zin kondigt de typerende ontwikkeling rondom Charleroi en in het land tussen Vesder en Maas een modernisering aan van de agrarische bevolking die tegenwoordig, naar Europese maatstaven, voltooid is. Die modernisering veranderde slechts geleidelijk de sociale structuren, waaronder in de eerste plaats de familie-organisatie. In de 18de eeuw overheerste nog het familiebedrijf, of het werk nu plaatsvond op de boerderij, rondom het aambeeld van de spijkersmid of in de kolengroeve die achterin de tuin was gegraven. De economie bleef gezinsgebonden, waardoor de traditionele gezagsverhoudingen en hiërarchieën bleven bestaan. Aanvankelijk hadden demografen wat te snel gedacht dat jonge mensen, doordat de eerste fasen van de industrialisatie hun werk en loon verschafte, eerder konden trouwen, en daardoor meer kinderen konden verwekken. Enkele onderzoeken die verricht zijn rondom Luik, wijzen erop dat een dergelijke verandering van gewoonten zich over verscheidene generaties uitstrekt.

Kortom, de industrialisatie van het platteland geeft een verklaring voor de pieken in de bevolkingsdichtheid, maar die blijven een uitzondering; de industrialisatie brengt niet direct een 'bevolkingsexplosie' teweeg. Onze traditionele maatschappij, verwickeld in de strijd om het bestaan en gevormd als zij is door dit voortdurende gevecht, heeft zich altijd al schoksgewijs aangepast, en langzamer dan in de Derde Wereld. Dit is een essentieel verschil dat toch te vaak is veronachtzaamd. Als in dit beeld dat wij van de steden en het platteland geven, de overwegende invloed van economische factoren op de bevolkingsgroei naar voren komt, dan

wordt daarin tevens de gecompliceerdheid aangetoond van een dialectiek rijkdom/bevolking, waarvoor de modellen nog lang niet tot in de perfectie zijn uitgewerkt.

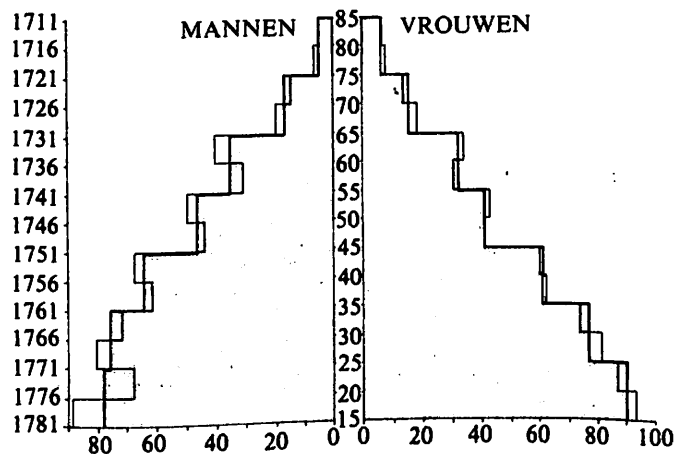
Het levenspeil

Het tellen van mensen is al niet zo gemakkelijk en er moet in België nog veel gedaan worden om tot het niveau van precisie en synthese te komen dat men in de Noordelijke Nederlanden bereikt heeft. Kunnen we wel vaststellen of het leven van een mens meer of minder tot vervulling is gekomen? Zich meer of minder heeft ontplooid?

Noch de demograaf noch de historicus wagen zich eraan het geluk te meten. Toch zijn zij degenen die hun tijdgenoten enkele aanwijzingen voor kunnen leggen, al zou het alleen maar zijn om een overzicht te geven van levensomstandigheden die volledig verschillend zijn van de onze.

Leeftijdsstructuur op het platteland, 1796.

Bron: Chr. Vandenbroeke, Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen, in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis CXIII (Brugge 1976) 38.

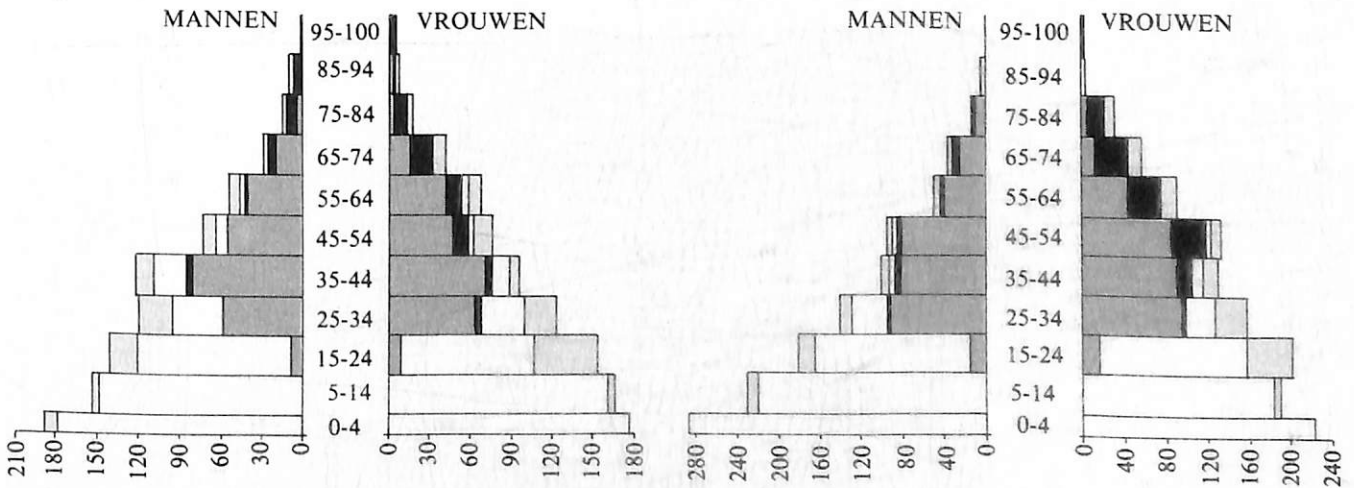
JONG EN OUD

Een vluchtige blik op leeftijdspiramiden (hierboven) laat al meteen opvallende contrasten zien. De smalheid van de basis in onze tijd doet vrezen dat het relatief kleine aantal kinderen – ook al krijgen ze een zeer goede opvoeding, verzorging en opleiding – niet voldoende is om de zeer vele ouderen, die zich waarschijnlijk vóór hun 60ste jaar uit het beroepsleven zullen terugtrekken, te vervangen, laat staan om hen te verzorgen. De piramide van de 18de eeuw laat echter een zeer optimistisch beeld zien voor de jeugd. Helaas heeft elke medaille zijn keerzijde. Dat het aantal mannen en vrouwen zo drastisch vermindert naarmate de leeftijdsgroep verder boven die van 45 jaar komt, doet vermoeden dat mensen die tegenwoordig nog in de kracht van hun leven zouden zijn, zodanig verouderd of verzwakt waren dat ze geen weerstand meer konden bieden aan ongunstige levensomstandigheden. Anderzijds zijn de kinderen de overlevenden uit een meedogenloze selectie; 160 à 270‰ stierven op het platteland en 225 à 315‰ in Gent in hun eerste levensjaar. De anderen zouden weerloos blootgesteld blijven aan een groot aantal ziekten (pokken, difterie, mazelen, dysenterie) die 35 à 40% van het oorspronkelijke aantal doodden voor het 15de levensjaar. Onder dergelijke omstandigheden is het niet vreemd dat de gemiddelde levensduur nauwelijks boven de 30 jaar uitkwam. Er zijn maar heel weinig nauwkeurige gegevens hieromtrent voor de aanvang van de 18de eeuw, toen er een verbetering te constateren viel. In Meerhout, in de Kempen, was de gemiddelde leeftijd, doodgeborenen meegeteld, bij voorbeeld slechts 26 jaar en 9 maanden in 1701-1725, en 34½ jaar in 1776-1800. In andere parochies van Brabant constateert men ook een verlenging van de levensduur met een tiental jaren tussen 1660-1699 en 1750-1796. Als vergelijking, in 1970

was in België de gemiddelde levensduur 67,9 jaar voor mannen en 74,3 jaar voor vrouwen. Ook op dat gebied treedt er in de 18de eeuw een vooruitgang in die zich tot op heden voortzet. Deze komt niet dadelijk aan iedereen ten goede: de kindersterfte blijft tot aan het midden van de 19de eeuw nog even rampzalig, ondanks raadgevingen aan vroedvrouwen en propaganda voor het inenten van kinderen.

ZIEKTE EN GEZONDHEID

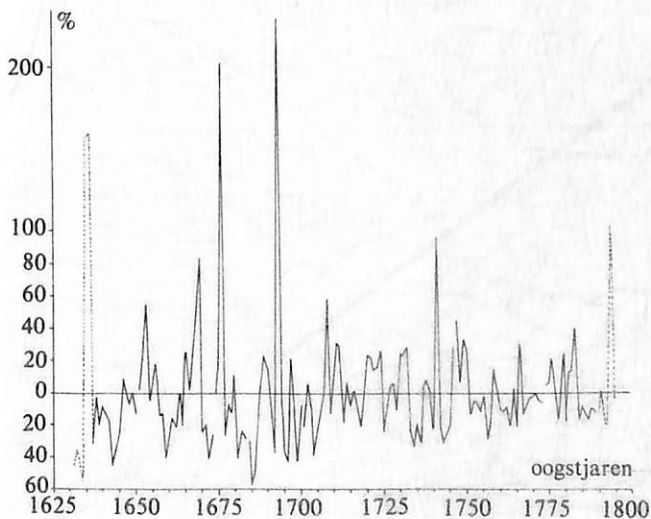
Waaraan kan men de verlenging van de levensduur van de volwassenen toeschrijven? Aan het feit dat hongersnoden elkaar niet meer zo snel opvolgen en dat de epidemieën afnemen in omvang. In een agrarische samenleving waarin een geld-economie nog nauwelijks is doorgedrongen, versterken slechte oogsten een vicieuze cirkel (zie *AGN* deel 8, pag. 87-101) waardoor de massa van de consumenten zwaar getroffen wordt. De kroniekschrijvers uit de middeleeuwen en de pastoors in de parochieregisters hebben zich vaak in bewogen termen uitgelaten over de dood van de slachtoffers van een hongersnood. Men heeft zich afgevraagd of de hongersnood vanaf het midden van de 17de eeuw niet verradelijker in zijn werk

ging: de mensen werden door de crisis uit hun huizen verjaagd, of die crisis nu het gevolg was van een oorlog, of de oorzaak van werkloosheid; zwervers verbreiden dan des te gemakkelijker verschillende ziekten omdat de mensen verzwakt waren door ondervoeding. Nauwkeurige onderzoeken hebben het chronologisch verloop van de grote pest- en dysenterie-epidemieën vastgesteld. De verbreiding van epidemieën, de wegen waarlangs zij zich uitzaaiden en de regio's waar zij het

Leeftijdsstructuur van twee arbeiderswijken te Luik in 1740 (Saint-Vincent en Sainte-Foy).

- jongens bij hun ouders wonend
meisjes bij hun ouders wonend
- overige ongehuwden
- getrouwde mannen
getrouwde vrouwen
- weduwen, weduwnaars

Grafiek van het overlijdenspercentage onder de Brabantse plattelandsbevolking: afnemen en spreiding van de jaarlijkse afwijkingen van de algemene tendens sinds de 18de eeuw. Bron: Cl. Bruneel, La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant... II (Leuven 1977)54.

De cijfers in de abscis geven de aandelen van elke leeftijdsgroep boven de vijf jaar aan.

Bron: E. Hélin, La démographie de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles (Brussel 1963) fig. 27-28.

hevigst woedden, zijn in kaart gebracht (zie kaart op pagina 187).

De leeftijden, het geslacht en beroep van de slachtoffers zijn bekend. Een belangrijk aspect van de sterfte in die tijd is op die manier duidelijk naar voren gekomen, namelijk het onregelmatige karakter ervan: sommige epidemieën sloegen zo hevig toe dat ze de toch al hoge sterftcijfers verdrievoudigden; de winter en het begin van de lente waren noodlottig voor volwassenen, de herfst voor kinderen; mannen waren kwetsbaarder dan vrouwen; stedelingen meer vatbaar dan mensen op het platteland.

Deze rampzalige toestanden leken te verdwijnen vanaf de 18de eeuw. De pest verdween na 1669; dysenterie en hevige koortsen kwamen na 1693-1694 met grotere tussenpozen voor en hadden minder vaak de dood tot gevolg (zie grafiek pag. 185) zonder dat men die verbeteringen kan toeschrijven aan de ontdekkingen in de geneeskunde of aan de eerste preventieve maatregelen die door de overheid werden genomen. Het onderkennen van de werkelijke oorzaken is nog niet mogelijk, maar men moet toch wel denken aan een langzame, bijna onmerkbare vooruitgang die moeilijk te meten is: betere verbindingen die de aanvoer op de markten vergemakkelijkten; indien daardoor het prijspeil niet werd verlaagd, dan werd

Jong en oud.

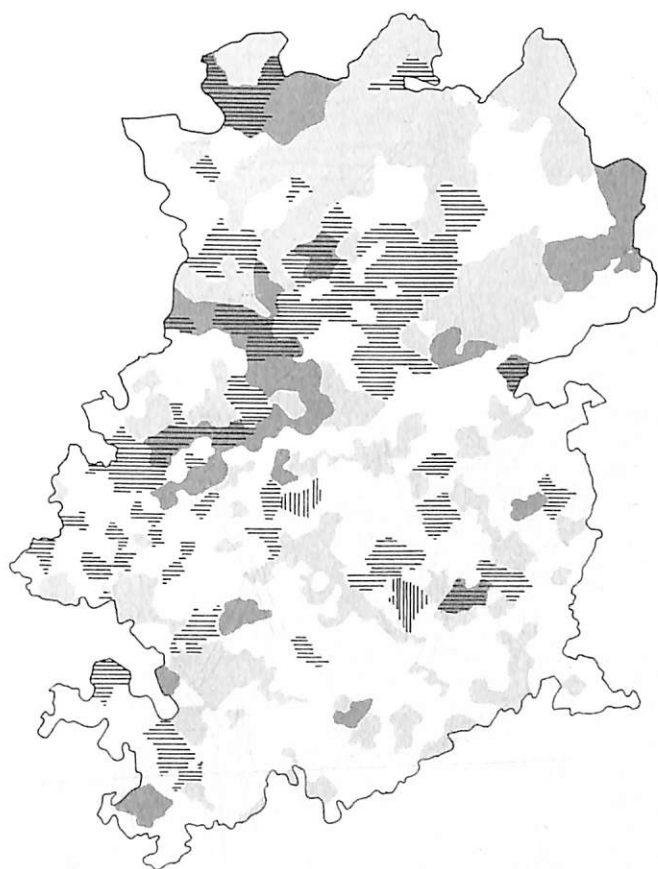
Mansportret met devies 'Absit gloria'.

De man en het kind stellen de kracht en bloei van het leven voor in contrast met dood en vergankelijkheid, die worden gesymboliseerd door schedel en zandloper.

Schilderij van Jan Doudijn, 1567.

Museum Mayer van den Berg, Antwerpen.

Parochies in het hertogdom Brabant die in 1668-1669 door epidemieën geteisterd zijn. Bron: Cl. Bruneel, La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant . . . II (Leuven 1977)²⁴.

- pest
- dysenterie
- pest en dysenterie
- gele koorts
- toeneming van sterfte door niet nader vastgestelde oorzaak

toch wel de omvang van de prijsschommelingen verminderd; de textielproductie die op grote schaal goedkopere en betere kleding leverde; huizen van duurzame materialen, tenminste in de steden, verwarmd met kolen, waardoor niet alleen de vochtigheid werd verminderd, maar tevens ongedierte en ratten als dragers van pestbacillen werden uitgeschakeld.

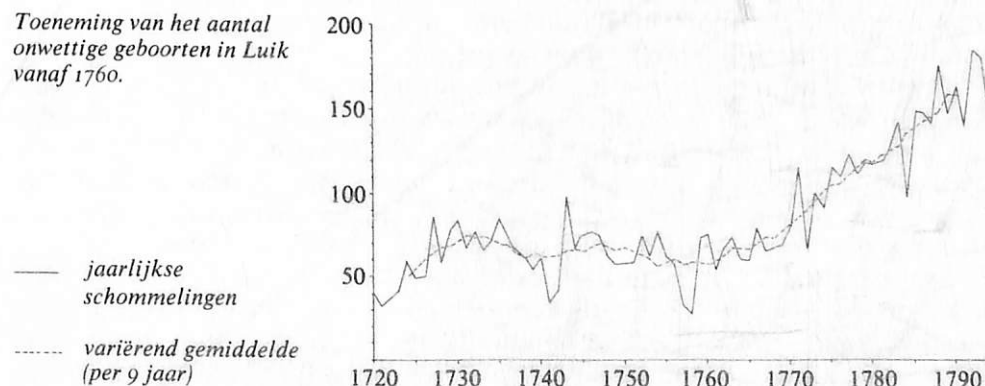
Wanneer zonder doeltreffende medicijnen ziekten minder hevig worden en minder vaak een dodelijke afloop hebben, moet men wel aannemen dat de mensen een grotere weerstand hadden gekregen. Een minder precaire gezondheid is een eerste stap op weg naar een hoger levenspeil.

HET LEVEN ALLEEN OF IN GROEPSVERBAND

Het leven bleef dus een dagelijkse strijd en men moet wel de naïviteit van een romanticus hebben om te kunnen denken dat die 'alleen tegen allen' werd gevoerd. Het tegendeel is waar, de enige kans om te overleven was in de solidariteit van een groep. Familie, parochie- of dorpsgemeenschap vervulden de taken van onze moderne sociale voorzieningen. In die omstandigheden was een alleenstaande al spoedig een gedoemde. Als bewijs hiervan denke men aan het lot van weduwen en vondelingen.

Die laatste groep wordt nauwelijks vermeld in de 16de en zelfs 17de eeuw, omdat in de tijd dat de dood onder pasgeborenen zo veelvuldig voorkwam de pastoors hun begrafenis bijna nooit in hun registers vermeldden.

Toeneming van het aantal onwettige geboorten in Luik vanaf 1760.

*De vondelingenmeesters te Brussel.
De maagd Maria tussen de heilige Anna en het kind Jezus wijst vanuit de hemel op het bijna wonderbaarlijke lot dat de vondelingen ten deel valt, die voortaan worden gevoed, gekleed en beschermd en op die wijze van de ondergang worden gered.
Schilderij van Pieter Meert uit 1644, dat zich oorspronkelijk in de St.-Gudulekerk boven de bank van de vondelingenmeesters bevond.
Museum van de Openbare Bijstand, Brussel.*

Tussen de jaren 1760-1790 verdubbelde, zowel in de Nederlanden als in Engeland en Frankrijk, het aantal onwettige kinderen in de steden: men telde in 1700-1725 2 à 3% buitenechtelijke geboorten; tussen 1786 en 1795 waren het er 5 à 6%. Het aantal dat te vondeling werd gelegd nam sterk toe; instellingen die de voorlopers van de latere kraaminrichtingen waren, dienden als toevluchtsoord voor ongehuwde moeders, en er vond een bijna openlijk transport plaats van pasgeborenen naar de paar weeshuizen die vondelingen opnamen. Als ze er al levend aankwamen, dan stierf toch nog 40 à 50% in hun eerste levensjaar.

Welgestelde weduwen leefden vaak niet alleen: zij hielden hun bedienden, betaalden pensioengeld in een klooster of deden een schenking om te worden toegelaten in een begijnhofje. De overigen, die hun brood niet konden verdienen als mandendraagster of als groenteverkoopster, waren zo arm dat de Tafels van de Heilige Geest die de parochiehulp verzorgden en de gasthuizen, besloten hun eerder hulp te bieden dan andere gezinshoofden die gebrekkig of werkloos waren.

De belangstelling die de historici tegenwoordig aan de dag leggen voor de geschiedenis van het gezin is volledig gerechtvaardigd. Behalve als belangrijk voor de voortplanting, wordt het gezin ook als consumptie- en produktie-eenheid beschouwd en speelt het een essentiële rol bij de opvoeding en opleiding van de

jongeren en de verzorging van ouden van dagen. Het is niet alleen belangrijk te weten hoeveel personen een huishouden telde, maar ook welke onderlinge betrekkingen er tussen de leden bestonden. Woonde men samen met bejaarde ouders of met ongetrouwde broers en zusters? Met bedienden of leerjongens? Op welke leeftijd verlieten jongens en meisjes het ouderlijk huis?

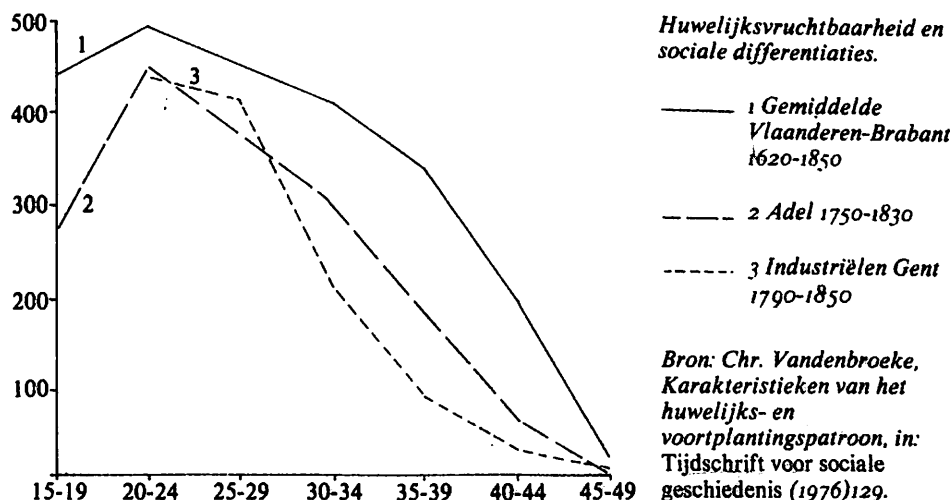
Men kan zich voorstellen dat er verschillen optreden al naar gelang perioden, beroepen en welstand. Zonder in details te treden kunnen we vaststellen dat de huishoudens van het type kerngezin (ouders + kinderen) verreweg de overhand hadden en dat zij gemiddeld uit bijna 5 personen bestonden (4,92 op het Vlaamse platteland). Daar zou het gemiddelde pas na 1850 duidelijk dalen. In de steden is het gemiddelde vaak lager (4,30 à 4,70 in Vlaanderen in de 18de eeuw; 3,7 in Luik in 1801); dit komt door het niet te verwaarlozen aantal huishoudens van maar één persoon of van echtparen zonder kinderen.

In de stad ontstonden ook andere vormen van gemeenschappelijk leven: kloosters en begijnhoven, armenhuizen en gasthuizen, weeshuizen en internaten, citadellen en gevangenissen. De demografen hebben de neiging om daaraan voorbij te gaan, hoewel ze soms 7 tot 8% van de stedelijke bevolking uitmaken en aantonen dat de zogenaamde traditionele maatschappijvormen in staat zijn nieuwe manieren van samenleven te vinden wanneer daar behoefte aan bestaat. Er blijft dan ook niet veel over van de volksprent uit Epinal die het gezin onder het *ancien régime* voorstelt als een verzameling van een altijd talrijke schare kinderen, ouders en grootouders onder de hoede van een pater familias.

SOCIALE ONGELIJKHEID

De ongelijkheid voor de dood is de meest schokkende omdat men daartegenover volkomen machteloos staat. In het begin van de 19de eeuw drong dat volledig tot het bewustzijn van de mensen door en het strekt de Europese geleerden tot eer dat zij direct deze ongelijkheid aan het licht brachten en de strijd ertegen aanbonden. Voor historici is het de vraag of de ongelijkheid voor de dood groter geworden is bij het begin der industrialisatie en het ontstaan van het arbeidersproletariaat als sociale klasse. Of heeft de traditionele maatschappij, juridisch gegrondvest op bevoorrechtiging en waarin grondbezit kapitaal en produktiemiddel bij uitstek bleef, ongelijkheden in stand gehouden die nog hemeltegenger waren? De eindeloos voortdurende maar zinloze dialoog hierover van ideologen kan slechts worden beëindigd met behulp van kwantitatieve methoden. Maar deze zijn ingewikkeld en pas sinds heel kort is een differentiële demografie niet langer een utopie.

In een grote stad als Antwerpen was in 1796 de vermogensdeling zodanig gespreid over de bevolking, dat elke categorie werd vertegenwoordigd door verscheidene honderden individuen, zodat zij systematisch op hun demografische gegevens vergeleken konden worden als leeftijden, vrouwenoverschot, huwelijkse staat en verhouding tussen kinderen, mannen en vrouwen onder de beroepsbevolking. Men

heeft de volkstelling van 1796, die namen vermeldt, gecombineerd met de belastingaanslagregisters en J. de Belder heeft er op deze wijze een reeks van demografische structuren uit afgeleid, die verschillend zijn al naar gelang de mate van welstand. De rijkste groepen bij voorbeeld tellen meer oude mensen, vrijgezellen, jongeren die bij hun ouders wonen zonder te werken, en een kleiner aantal kinderen (0 tot 12 jaar).

C. Vandenbroeke is uitgegaan van bijna 2000 steekkaarten van gezinnen om in Vlaanderen en in Brabant tussen 1620 en 1895 de vruchtbaarheidscijfers te vergelijken met de huwelijkscijfers. Daaruit komen ook kenmerkende verschillen naar voren tussen boeren, handwerkslieden en arbeiders enerzijds en adel en Gentse industriëlen anderzijds. Van de talrijke resultaten die op deze wijze werden verkregen, is hier vermeldenswaard dat de aanwijzingen van een vrijwillige geboortebeperking slechts te vinden zijn bij de rijkste mensen en dan nog pas na 1780. Ongetwijfeld staat deze methode van onderzoek nog maar in de kinderschoenen. Wanneer men weet hoe belangrijk de factoren godsdienst, taalgebied, onderwijspeil zijn voor de vruchtbaarheid, dan wacht men met spanning op de conclusie van momenteel aan de gang zijnde onderzoeken betreffende de protestantse minderheden, de dorpen aan beide zijden van de taalgrens en de analfabeten, beschouwd als een cultureel homogene groep.

Continuïteit en verandering

Onze generatie heeft zoveel ingrijpende veranderingen meegemaakt dat wij ons graag voorstellen dat de maatschappij van vroeger gevangen was in een ouderwetse bewegingloosheid. Alsof de mensen die jong stierven niet op de meest doeltreffende wijze plaats maakten voor de jeugd. Alsof de mensen die tijdens de grote ontdekkingen leefden, de mogelijkheden van de mensheid niet hadden zien veranderen. Alsof zij die de eerste volkstellingen uitdachten, de dienaren van verlichte despoten, de volgelingen van Montesquieu, niet de fundamenteen hadden gelegd voor een nieuwe maatschappijstructuur.

De geestdrift van de intellectuelen maakte echter nauwelijks indruk op de grote massa en men moet er zich dus wel voor hoeden de Moderne Tijd in zijn totaal te beoordelen naar de bruisende geest van vernieuwing die naar voren komt in de boeken uit de eeuw der Verlichting.

MIGRATIES

De Tachtigjarige Oorlog bracht een botsing van religieuze overtuigingen, die zo hevig was dat er geen compromis meer mogelijk leek. Vooral vanuit Antwerpen, maar ook vanuit Gent, Doornik, Vlaanderen, Artesië, Henegouwen en Limburg zijn duizenden gezinnen gevlucht naar de veilige steden van het Noorden. Hoe groot was hun aantal? Wanneer kwam de emigratie tot stilstand?

Dat er soms al voor 1558 Vlaamse en Waalse gemeenschappen in Londen, Norwich, Canterbury, enzovoorts waren, is nog niet algemeen bekend; de diaspora in de Duitse steden tussen Emden en Straatsburg heeft de aandacht eerder op zich gevestigd vanuit een religieus dan vanuit een demografisch oogpunt. Waalse parochies die bestonden uit inwoners van Luik en Franchimont en Limburgers hebben zich slechts in Frankfort en in Frankenthal in de Palts weten te handhaven. Kortom de demografische gevolgen van de enige belangrijke emigratiebeweging die in de Zuidelijke Nederlanden heeft plaatsgevonden, zijn nog weinig bekend.

Ook anderen trokken weg: arbeiders uit Namen en Franchimont naar Zweden, of Luikenaren naar het Rijnland; Waalse huursoldaten waren te vinden tussen Berlijn en Ceuta, in de legers van een half dozijn verschillende mogendheden; Luxemburgers die het Banaat van Temesvár koloniseerden . . . zonder nog te spreken over kooplieden, kunstenaars en avonturiers die hun geluk beproefden in grote steden als Parijs en Amsterdam, Rome en Wenen, Lissabon en Hamburg. Elke keer gaat het om migratorische bewegingen die van grote betekenis zijn uit een oogpunt van sociale mobiliteit of van economische vernieuwingen maar waar-

van de demografische gevolgen niet te constateren zijn. Men kan hetzelfde zeggen van de buitenlanders (Fransen, Ieren, Duitsers die naar de Nederlanden en het prinsbisdom Luik vluchtten), nomaden en zwervers, gezellen en huisbedienden, seizoenarbeiders, ambachtslieden en reizende kooplieden die pas in de 19de eeuw sedentair zouden worden.

Wat de binnenlandse migraties betreft, eeuwenlang zijn dorpingen naar de steden getrokken. Er zijn veel aanwijzingen voor te vinden bij de patronymica, de huwelijksakten die de herkomst van de echtelieden aangeven en de poortersboeken. Er zijn nog steeds geen statistische overzichten die een benaderende synthese geven en vergelijkbaar zijn. We moeten ons dan ook tevredenstellen met een negatieve constatering: ondanks hun bevolkingsdichtheid hebben de Zuidelijke Nederlanden nooit bijgedragen aan een sterke bevolkingsexpansie naar gebieden overzee. Weliswaar hadden zij, in tegenstelling tot de Engelsen, Fransen en Hollanders, geen koloniën, maar hadden Duitsers en Scandinaviërs die dan wel? Om daaruit te concluderen dat er in België geen binnenlandse bevolkingsdruk was, gaat te ver. Misschien verschaft het feit dat er een erg dicht stedennet was, een eerste verklaring: welk dorp in België bevond zich immers op meer dan een dag lopen van een stad of van een kleine marktplaats waar bij voorbeeld een boer die schulden had, of een meisje dat een betrekking als dienstbode zocht of een zoon die onterfd was, meestal wel werk kon vinden?

HET VRAAGSTUK VAN DE OVERBEVOLKING

Als men de geschriften van welingelichte of hooggeplaatste personen zou geloven, was er geen sprake van overbevolking. Onder de regering van Jozef II was het gebruikelijk de geestelijkheid om zijn celibaat te kritiseren. Verordeningen te Brussel en Luik richtten zich speciaal tegen arbeiders en pachters die het land verlieten. Men prees allerwegen de maatregelen die genomen werden om woeste gronden te ontginnen en moerassen droog te leggen, en dit werd ingegeven door het feit dat er zich daar dan meer boeren zouden kunnen vestigen. De *Académie* discussieerde over het vraagstuk of groot- dan wel kleingrondbezit het gunstigst was voor de bevolkingstoename. Geleerden en filantropen uit de tijd van Malthus waren allen voorstanders van de bevolkingsgroei, hoewel de onmiddellijke vooruitzichten erg somber waren. Dokters waren niet in staat de kleinste epidemie te bestrijden; het tekort aan mest onderwierp de ontginningen aan de wet van de dalende meeropbrengsten; pogingen om de instellingen van liefdadigheid te reorganiseren mislukten alle. De strijd tegen de armoede, of juist, de angst voor de volksklasse, de zogenaamde 'classes dangereuses', leidde tot een hele serie beperkende maatregelen, zoals de jacht op vagebonden, het tewerkstellen van bedelaars en het opsluiten van armlastige zieken.

Wij kunnen ons uiteindelijk afvragen of de angst voor armoede niet zo diep in het individuele bewustzijn doorgedrongen was dat er een soort geconditioneerde reflex optrad die de demografen een 'zelfregelend mechanisme' noemen en die wij in grove trekken aldus schematisch kunnen weergeven: om niet te moeten bedelen of afhankelijk te blijven van het ouderlijk huis, moet men grond bezitten of zelfstandig de kost verdienen; trouwen houdt in dat men in staat is een gezin te onderhouden; het huwelijk moet dus worden uitgesteld totdat het bestaansminimum bij de aanvang ervan is verzekerd. Inderdaad vertoont in Vlaanderen de leeftijd van vrouwen bij een eerste huwelijk de neiging te stijgen; 25 jaar in 1710 tot meer dan 29 jaar in 1850. Bij afwezigheid van een bewuste geboortenbeperking, vermindert dan toch de kans om kinderen te krijgen aanzienlijk en wordt een bevolkingsexplosie tegengaan (zie boven, pag. 183).

Er zal een nieuw onderzoek moeten worden verricht op het terrein der differentiële demografie, de mentaliteit van de bevolking zal moeten worden geïnterpreteerd en de verschillende soorten gezinnen zullen moeten worden geïnventariseerd om van hypothesen tot zekerheid te kunnen komen. Tijdens de opbloei in de 18de eeuw roept de vrees voor armoede (en daarbij als reflexbeweging het streven om een bestaansminimum te handhaven) een typisch malthusiaans gedrag op: het huwelijk uitstellen. De verandering, welke de hernieuwde demografische groei brengt,

Het afleggen van de huwelijksgeloften voor de priester. Prent op een plakkaat met de wederzijdse verplichtingen van man en vrouw bij het aangaan van de huwelijksluiting. Luik 1637.

*In de greep van de dood.
Allegorische tekening van
Jacques de Gheyn, 1600.
Rijksmuseum, Amsterdam.*

versterkt het voortduren van verschijnselen als de late huwelijksleeftijd en het kerngezin.

Poging tot het opmaken van een balans

Gedurende drie eeuwen tussen 1500 en 1800 zijn er heel wat structuren blijven bestaan en is er een begin gemaakt met een aantal vernieuwingen.

WAT NIET MEER VOORKOMT

Tot vier maal toe zouden duizenden mensen in de 19de eeuw aan de cholera sterven, vooral in de arme buurten van de industriesteden. In de 20ste eeuw vallen wij ten prooi aan 'welvaartsziekten' door voedselovervloed en energieverpilling. Wij zijn dus niet gevrijwaard voor fysiek lijden, maar elke ziekte-oorzaak kan op zijn terrein doeltreffend worden bestreden. Bij een gemiddelde levensduur die van 47 jaar in 1900 tot 71 jaar in 1970 is gestegen, is het moeilijk te beweren dat ziekte nog een doeltreffende rem is op de bevolkingsgroei.

Hetzelfde kan worden geconstateerd ten aanzien van hongersnoden: de crises van 1816-1817 en van 1846 hebben honger veroorzaakt onder de armen; de voedselschaarste in de twee wereldoorlogen heeft een ernstige nasleep gehad. Maar toch is, zowel voor de hongerige soldaat uit het jaar 1793 als voor de politieke vluchte-

ling uit 1980, België een soort luilekkerland.

De veroveringen van Frankrijk ten tijde van de Eerste Republiek en het Keizerrijk hebben onnodig 40 à 50 000 rekruten gekost; de loopgravenoorlog van 1914-1918, de bombardementen en massamoorden van 1940-1945 blijven in ieders geheugen gegrift. Maar hoe wreed dit ook mag lijken in de ogen van diegenen die deze wereldrampen hebben meegemaakt of er een rol in gespeeld hebben, deze gebeurtenissen waren nauwelijks een onderbreking in de toeneming van de wereldbevolking.

Oorlog, hongersnood en epidemieën spelen dus nog altijd een rampzalige rol in de geschiedenis van de mensheid. In de geschiedenis van ons land hebben ze toch geen vat meer op het merendeel van de bevolking. Deze zeer belangrijke verandering moet onmerkbaar en ondanks de schijn van het tegendeel zijn ingetreden in de 17de en 18de eeuw. Na deze overduidelijke constatering moet men nu nog de redenen en oorzaken opsporen. Een nader onderzoek van zelfregelende remmechanismen en gezinsstructuur biedt de meeste kansen te ontdekken hoe mannen en vrouwen niet alleen zich hebben aangepast aan een nieuwe maatschappij maar ook daarin het leven continueerden.

DE BLIJVENDE RESULTATEN

In België zijn bevolkingsdichtheid en bodemrijkdommen voor het merendeel (tweederde?) in Vlaanderen en Brabant geconcentreerd of het nu tijdens de regering van Karel de Stoute of die van Jozef II was. Dat komt gedeeltelijk door de

TABEL 3 Twee aanduidingen voor de bevolkingsconcentratie in Brabant: de bevolkingsdichtheid per km² (D) en het gedeelte van de bevolking dat in steden met meer dan 5000 inwoners woont

arrondissementen (19de-eeuwse districten)	1374		1526		1755		1846	
	D	%	D	%	D	%	D	%
Antwerpen	33	22	90	63	91	53	195	54
Mechelen	62	42	85	60	131	41	231	37
Turnhout	27	14	32	12	41	14	74	14
Brussel	58	31	79	37	147	37	340	47
Leuven	81	35	59	38	59	28	142	27
Nijvel	55	12	36	13	52	11	135	6
Belgisch Brabant	52	27	61	41	82	34	180	36

Verkort overgenomen uit P. M. M. Klep, *Urbanization and specialization of Labour in a Pre-Industrial Economy* (Leuven 1976).

rijke landbouwgrond: vanaf de grote ontginningen tot heden, scheidt de lijn Samber-Maas-Vesder de gebieden met een dichte bevolking van de gebieden die nooit veel mensen hebben kunnen onderhouden (19 inwoners per km² tegen 1750 in de Ardennen rondom Stavelot). Noch de veronderstelde opleving van de 16de eeuw, noch de beter meetbare bevolkingsgroei aan het einde van de 18de eeuw hebben deze blijvende wanverhouding doorbroken. De ongelijke bevolkingsdruk in de Belgische provincies komt vooral door de ligging van de steden. Sinds de middeleeuwen blijven ze ten zuiden van de valleien van de Samber, de Maas en de Vesder tamelijk klein en op grote afstand van elkaar; ze zijn daarentegen groot en talrijk in het noorden. De bouw van enkele vestingsteden (Charleville, Mariembourg, Philippeville, Charleroi) veranderde nauwelijks iets aan deze geografische situatie en is absoluut niet te vergelijken met de verschuiving van het zwaartepunt naar het noorden, zoals die veroorzaakt werd door de bloei van de grote Hollandse havensteden.

De hiërarchie van de steden zou opnieuw onderzocht moeten worden. Van 1500 tot 1800 konden de grote middeleeuwse centra hun overwicht slechts met moeite behouden; Brugge, Gent en Doornik kenden perioden van achteruitgang; Luik en Antwerpen werden door rampen getroffen en ondergingen perioden van langdurige stagnatie. Middelgrote steden, zoals Maastricht, werden nieuwe centra voor handel en nijverheid, die nieuwe inwoners tot zich trokken en van de plaatselijke

markt niet alleen het afzetgebied van overtollige landbouwprodukten maakten, maar vooral ook werkgelegenheid boden aan het overschot van arbeidskrachten op het platteland.

Langzamerhand werd het platteland niet meer alleen in natuurlijke streken verdeeld maar in aantrekkingszones die om een stad geconcentreerd lagen. Brussel tenslotte begon haar 'niet te stuiten opkomst', maar de gevolgen van haar overheersing waren nog niet erg merkbaar in de Oostenrijkse Nederlanden die, ondanks de inspanningen van Jozef II, een confederatie bleven en geen gecentraliseerde bureaucratie werden.

WAT ZICH AFTEKENT

Zelfs een absolutistisch vorst bezat niet het geld of de macht waarover de moderne staat thans beschikt. Treuriger is het dat hij veel opzienbarende initiatieven nam die echter zonder resultaat bleven. Om koorts te bestrijden gaf men de artsen kistjes medicijnen die ondoeltreffend waren. Aanplakbiljetten legden uit hoe men drenkelingen weer tot leven moest brengen, hoewel de dood door verdrinking als doodsoorzaak te verwaarlozen was. Geobsedeerd door de vrees voor 'besmettelijke dampen' werd het verboden de doden in de kerk te begraven. Heeft de overheid dan helemaal niets kunnen uitrichten? Haar maatregelen hebben wellicht indirect gevolgen gehad.

Het populationistische ideaal van de overheid heeft misschien bij alle lagen van het bestuur een houding aangenomen die het leven in bescherming nam: zwervers werden verjaagd, omdat men in hen toekomstige moordenaars zag, terwijl daarentegen het onderricht aan vroedvrouwen ter hand werd genomen. De aandacht die men besteedde aan het goed registreren van doop, huwelijk en begrafenis, het organiseren van volkstellingen die niet meer alleen voor de belastingregistratie dienden, rapporten die vereist werden van steeds beter opgeleide ambtenaren, op lange termijn getuigt dat alles van een grondig verlangen naar informatie alvorens te handelen. Maar hoe interessant deze projecten ook zijn, ze werden al spoedig terzijde geschoven door de Revolutie. In de kantoren van het Oostenrijkse bestuur werd dus geen basis voor de toekomst gelegd.

Rondom Gent, Kortrijk, Charleroi en Luik, langs de Vesder tussen Ensival en Eupen (vergelijk pag. 181, 183) ontstonden agglomeraties die geen echte dorpen waren en ook nooit echte steden zouden worden: de toekomstige industriegebieden die weldra de economie en de spreiding van de bevolking over het land en tenslotte ook de gehele samenleving van het onafhankelijke België zouden doen veranderen. Al vanaf de 18de eeuw is dat alles in beweging gekomen.

